

ŁUKASZ GOŁASZEWSKI

SPORY O DZIEŚIĘCINY

ŚWIECCY I DUCHOWNI W KNYSZYŃIE
NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU

Łukasz Gołaszewski

Spory o dziesięciny

Świeccy i duchowni w Knyszynie
na przełomie XVI i XVII wieku

Warszawa 2016

*Spory o dziesięciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie
na przełomie XVI i XVII wieku*

Autor:

Łukasz Gołaszewski

Recenzenci:

prof. dr hab. Urszula Augustyniak

prof. dr hab. Andrzej Karpiński

Redakcja językowa i korekta:

zespół redakcyjny

Projekt okładki, skład i łamanie:

Marcin Trepczyński

Wydawcy:

Wydawnictwo Campidoglio

Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy

© for the text by Łukasz Gołaszewski 2016

© for the edition by Campidoglio 2016

ISBN: 978-83-938107-6-5

ISBN: 978-83-64103-03-2

Warszawa 2016

Zrealizowano przy wsparciu finansowym

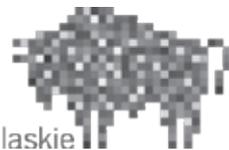
Województwa Podlaskiego.

Praca naukowa w zakresie rozdziału pierwszego finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2012–2014 jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamentowy Grant”.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/11/N/HS3/04734 – w zakresie zawartych w rozdziale trzecim niniejszej pracy analiz źródeł wileńskich, a także wykorzystania archiwaliów z Tajnego Archiwum Watykańu.

Instytut
Badań
nad
Dziedzictwem
Kulturowym
Europy

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wprowadzenie	11
Rozdział I Dzieje dziesięciny w Polsce w średniowieczu i nowożytności	17
Rozdział II Dzieje parafii i sporów o dziesięciny	55
Rozdział III Przesłanki i mechanizmy konfliktów o dziesięciny w Knyszynie	91
Rozdział IV Mieszczanie knyszyńscy i ich sytuacja ekonomiczna	149
Podsumowanie	221
Źródła i bibliografia	225
Streszczenie	239
Summary	245

Wprowadzenie

Badając historię ludzkości, nie sposób nie dostrzegać działalności związków religijnych, przybierających różne formy instytucjonalne i działających w mniej albo bardziej rozbudowanych strukturach. Jednym z istotnych – choć nie zasadniczych – aspektów funkcjonowania tych organizacji są podstawy materialne działalności religijnej. Nie wywołuje – jak się wydaje – szczególnego zdziwienia fakt, że aby realizowały swe zadania, muszą one dysponować różnego rodzaju środkami materialnymi. Oczywiście w przypadku każdej z religii zakres zapotrzebowania na te środki kształtuje się odmiennie, niemniej jednak z reguły kluczowym zagadnieniem pozostaje problem utrzymania miejsca kultu (świątyni, domu modlitw czy ołtarza) i pełniących przy nim służbę kapłanów.

Niniejsze opracowanie poświęcone zostało analizie bardzo skromnego wątku z zakresu tak zarysowanej problematyki. Spory o dziesięciny z gruntów miasta Knyszyna nie stanowią i nie mogą stanowić centralnego wydarzenia wśród innych podobnych konfliktów toczących się wówczas w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Niemniej jednak w dotychczasowej literaturze brakuje opracowań odnoszących się do sporów o dziesięciny, w których jedną ze stron byli mieszkańcy; zresztą, wspomniane spory pozostają szerzej znane jako fragment szlacheckiej walki z duchowieństwem o „układ między stanami”, czyli *compositio inter status*, prowadzonej mniej więcej od połowy XVI stulecia do początku lat trzydziestych następnego wieku. Ze względu właśnie na brak zainteresowania dotychczasowej historiografii wspomnianym zjawiskiem zdecydowaliśmy się przyjrzeć jednemu przypadkowi, świadomi, że nasze badania będą stanowiły jedynie przyczynkę, nierozwiązujący

wszystkich potencjalnych problemów, a jednak przynoszący pewne wstępne hipotezy odnośnie do przyczyn występowania i trwania konfliktów o dziesięcinę w miastach.

Większość dotychczasowych studiów nad dziesięcinami w Polsce to prace powstałe jeszcze w XIX wieku (zwłaszcza w jego drugiej połowie)¹, w najlepszym wypadku w okresie dwudziestolecia międzywojennego². Ponadto najczęściej dotyczą dziejów, w tym sporów i ugód związanych ze składaniem tego świadczenia w okresie średniowiecza, a zatem siłą rzeczy ich przydatność dla naszego tematu jest ograniczona. Prace zaś wykraczające poza wieki średnie, poza opracowaniem księdza Stanisława Chodyńskiego³, cennym studium księdza Franciszka Śmidody⁴, a także przyczynkiem Romana Mazka⁵, przygotowano na początku XIX stulecia, kiedy dziesięcina wciąż funkcjonowała na ziemiach polskich,

- 1 W.A. Maciejowski, *Stan dziesięcin w dyecezyach polskich aż do czasów Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Pamiętnik Religijno-Moralny*, t. 14, 1848, s. 324–341; J. Lipski, *De jure decimarum ecclesiasticarum in Polonia animadversiones historicae*, Vratislaviae 1852; A.Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii dziesięcin kościelnych w Polsce, szczególnie pod względem tak zwanej dziesięciny swobodnej i dziesięciny oddawanej w gonitwę*, [w:] *Biblioteka Warszawska*, seria nowa, t. 3, Warszawa 1863, s. 1–55; ks. S. Chodyński, *Dziesięciny w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. ks. M. Nowodworski, t. 4, Warszawa 1874, s. 477–490; W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, [w:] *Biblioteka Warszawska*, t. 4, Warszawa 1891, s. 146–180.
- 2 J. Czubek, *Decima in gonithwam*, *Język Polski*, r. 11, 1926, nr 2, s. 54–56; ks. M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, I. *Czaszy Władysława Łokietka i Kazimierza W.*, *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, red. P. Dąbkowski, t. 8, z. 1, Lwów 1929; W. Taszycki, R. Grodecki, *Przyczynek do dziejów dziesięciny in gonithwam*, *Język Polski*, r. 17, 1932, nr 2, s. 50–53; ks. F. Śmidoda, *Sprawy dziesięcin w Trybunale Koronnym w latach 1578–1589. Karta z walki szlachty z duchowieństwem za Stefana Batorego i pierwszych lat Zygmunta III Wazy*, *Warszawskie Studia Teologiczne*, t. 6, Warszawa 1933. Późniejsze prace nie dotyczyły bezpośrednio sprawy dziesięcin, jak przykładowo J. Dziegielewskiego, *Sprawa compositio inter status w latach 1632–1635*, „*Kwartalnik Historyczny*”, r. 90, 1983, z. 1, s. 81–91.
- 3 Tegoż, *Dziesięciny w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. ks. M. Nowodworski, t. 4, Warszawa 1874, s. 477–490.
- 4 Tegoż, *Sprawy dziesięcin w Trybunale Koronnym w latach 1578–1589. Karta z walki szlachty z duchowieństwem za Stefana Batorego i pierwszych lat Zygmunta III Wazy*, *Warszawskie Studia Teologiczne*, t. 6, Warszawa 1933.
- 5 Tegoż, *Walka szlachty mazowieckiej z duchowieństwem o dziesięcinę w połowie XVIII w. w świetle korespondencji Franciszka Bielińskiego*, „*Przegląd Historyczny*”, t. 95, 2004, z. 3, s. 313–325. Praca ta, charakteryzując korespondencję i wskazując na czynniki powodujące marszałka wielkiego koronnego, nie odnosi się jednak szczegółowo do przyczyn występowania sporów o dziesięcinę, a także nie ocenia stanu prawnego i argumentacji prawnej stron.

a zasadniczym celem ich autorów było zainicjowanie zmiany formy tego świadczenia⁶. Natomiast stan badań nad funkcjonowaniem dziesięciny na ziemiach polskich trudno uznać za zadowalający, szczególnie w odniesieniu do okresu XVI–XVIII wieku. Dotyczy to zresztą wielu zagadnień odnoszących się do historii Kościoła rzymskokatolickiego w Rzeczypospolitej tego czasu, wśród których kwestie majątkowe należy uznać za wyjątkowo nieprzebadane⁷.

Wybór Knyszyna podyktowany został nie tylko dostępnością źródeł odnoszących się do sporów o dziesięciny. Autor niniejszego opracowania poświęcił bowiem temu miastu kilka swoich wcześniejszych opracowań⁸. Cezura czasowa – przełom XVI i XVII wieku – wskazuje na ten

- 6 To prace: T. Czacki, *Dysertacya o dziesięcinach w powszechności, a szczególnie w Polsce i Litwie i o konieczny potrzebie utworzenia zamiany snopowej dziesięciny na osep zbożowy; umieszczona iest także historya gospodarstwa kraiowego w porównaniu z angielskim i niemieckim, [...] edycja trzecia, od Autora znacznie rozszerzona*, Warszawa 1802 (po raz pierwszy ogłoszona rok wcześniej też w Warszawie); I. Miączyński, *Rozprawa o dziesięcinach z projektem przemiany snopowych, napisana w roku 1812*, Kraków 1816.
- 7 Wciąż głównymi opracowaniami pozostają studia ks. Henryka Karbownika; interesującego nas okresu dotyczy książka tego Autora, zatytułowana: *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980. Zresztą już pod koniec lat sześćdziesiątych minionego stulecia Władysław Sobociński wskazywał na brak należytego oświetlenia ze strony historycznoprawnej m.in. kwestii dziesięcin od XVI wieku poczynając – zob. tegoż, *Historia kupna renty w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 19, 1967, z. 2 (recenzja książki B. Leśnińskiego, *Kupno renty w średniowiecznej Polsce na tle ówczesnej doktryny i praktyki zachodnioeuropejskiej*, Poznań 1966), s. 165.
- 8 *Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu w I Statucie Litewskim i praktyce sądownictwa miasta Knyszyna z lat 1553–1557*, [w:] „Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego”, red. M. Mikuła, Kraków 2009, s. 113–136; *Organizacja władz i stratyfikacja ekonomiczna społeczności miasta Knyszyna w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] „E fructu arbor cognoscitur. Studia ofiarowane na osiemdziesięciolecie Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego”, red. M. Mucha, K. Żojdź, Piaseczno 2010, s. 140–211; *Żołnierze a mieszczenie w siedemnastowiecznej Polsce – obrázky ze stosunków mieszkańców Knyszyna z wojskiem koronnym w latach 1650–1651*, [w:] „Na z góry upatrzonych pozycjach”, red. B. Międzybrodzki et al., Warszawa-Zabrze 2011, s. 155–164; *Obrót nieruchomościami w Knyszynie w latach 1553–1557 – w teorii i praktyce prawa litewskiego (I Statutu z 1529 r.)*, [w:] „Ius mercatorum, lex mercatoria. Z dziejów i współczesności prawa handlowego”, red. M. Mikuła, P. Suski, Kraków 2011, s. 45–67; *Praktyka prawa zobowiązań w mieście Knyszynie w latach 1553–1557 w świetle Ius Municipale Magdeburgense i I Statutu Litewskiego*, [w:] „Ex contractu, ex delicto – z dziejów prawa zobowiązań”, red. M. Mikuła, K. Stolarski, Kraków 2012, s. 65–87; *Forma umowy kupna-sprzedaży w praktyce obrotu prawnego miasta Knyszyna w XVI–XVIII wieku w świetle norm prawa litewskiego i magdeburgskiego*, [w:] „Possessio ac iura in re – z dziejów prawa rzeczowego”, red. M. Mikuła,

moment w dziejach miasta, w którym w obecnie dostępnych źródłach spory o dziesięciny uwidaczniają się szczególnie wyraźnie. Niemniej jednak w naszych analizach wykorzystujemy źródła wytworzone do końca XVIII wieku, aby ustalić ewentualne różnice w sytuacji miasta i parafii w XVII i XVIII stuleciu.

Praca składa się z czterech rozdziałów, wstępu i zakończenia. Rozdział pierwszy został poświęcony historii dziesięciny na ziemiach polskich od wczesnego średniowiecza do pierwszej połowy wieku XVII, a w szczególności kolejnym sporom między szlachtą a duchownymi wokół realizacji tego świadczenia, próbom ich rozwiązania, a także regulacjom prawnym w tym zakresie, obecnym tak w systemie prawa pospolicznego, jak i w systemie prawa kanonicznego (powszechnego i polskiego), nie wyłączając także stosunku prawa miejskiego magdeburgskiego do dziesięcin. Celem tego rozdziału jest ukazanie z jednej strony trwałości i złożoności tak przyczyn, jak i metod rozwiązywania konfliktów o dziesięciny, a z drugiej – znaczenia sprawy dziesięcin dla społeczeństwa polskiego w średniowieczu i w czasach nowożytnych, wyrażającego się znaczną ilością ugód, umów i innych regulacji prawnych. Zasadniczo dla okresu średniowiecza opieramy się na opracowaniach poruszających problem sporów o dziesięciny, przede wszystkim wyżej wymienionych, ale gdy tylko było to możliwe, czy nawet konieczne, odwołaliśmy się do ogłoszonych drukiem źródeł, przede wszystkim aktów normatywnych (przywileje władców, ugody, konstytucje soborów powszechnych, statuty synodalne), także tych nieprzywoływanych w dotychczasowej literaturze. Należy podkreślić, że zwłaszcza w XVI i XVII wieku powstała liczna literatura polemiczna i prawnicza poruszająca problem składania dziesięcin. Ponieważ jednak niniejsze opracowanie nie ma na celu ukazania genezy i przebiegu walki szlachty z duchowieństwem o dziesięciny, jedynie sygnalizujemy w nim te problemy.

Rozdział drugi omawia spory o dziesięciny, które w Knyszynie trwały z przerwami właściwie od początku drugiej połowy XVI wieku do

W. Pęksa, K. Stolarski, Kraków 2012, s. 107–125; *Testament wikariusza knyszyńskiego Andrzeja Neapolitanusa z 1594 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 60, nr 2, 2012, s. 257–270; *Przepisy prawa miejskiego a wybory władz w Knyszynie (XVI – pocz. XVIII w.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, t. 6 (2013), nr 2, s. 109–131; *Knyszyńskie testamenty składane ustnie wobec władz miejskich na przełomie XVII–XVIII wieku – teksty autorstwa umierających, czy też pisarzy miejskich?*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 62, nr 3, 2014, s. 345–366.

początku lat pięćdziesiątych następnego stulecia. Punkt wyjścia dla analizy stanowią przywileje kościoła knyszyńskiego, które przekazuje rękopis Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie nr 1775. W skład tej jednostki wchodzi także zbiór wypisów z akt miejskich, odnoszący się do utraconych funduszy świątyni knyszyńskiej, sporządzony w 1711 roku przez ówczesnego plebana, księdza Stefana Baranowicza. Trzecie ważne źródło stanowi księga o sygn. 16 z tak zwanych memorandów sądów zadwornych, przechowywanych w warszawskim Archiwum Głównych Akt Dawnych w zespole ksiąg Metryki Koronnej, w którą wpisano sentencję wyroku Sądu Relacyjnego z 1639 roku w sprawie o dziesięcinę między plebanem, księdzem Pawłem Siuchnickim, a miastem.

Omówienie jedynie przebiegu sporów, bez uwzględnienia sytuacji ekonomicznej i społecznej obydwu stron, niewątpliwie nie pozwala na próbę wyjaśnienia ich przyczyn. Dlatego w kolejnym rozdziale przeprowadzamy analizę stanu materialnego parafii knyszyńskiej, a także stosunku mieszczan do znajdującego się w ich mieście kościoła (dary, zapisy) i posługujących przy nim duchownych. Wśród licznych źródeł rękopiśmiennych (poza dotychczas wymienionymi) należy wyróżnić przede wszystkim protokoły wizytacyjne przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku, materiały z końca XVIII stulecia pochodzące z Archiwum Diecezji Łomżyńskiej, wypisy z akt kapituły wileńskiej sporządzone przez księdza Mamerta Herburta, znajdujące się w Archiwum Diecezji Włocławskiej, czy akta skarbowe z Archiwum Skarbu Koronnego przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Najobszerniejszy ze wszystkich rozdział czwarty opisuje drugą stronę sporu, czyli miasto, nie ograniczając się jednak tylko do analizy ekonomiczno-społecznej miasta jako zbiorowości. Na tyle, na ile było to możliwe podjęliśmy bowiem próbę oceny poziomu życia mieszczan na podstawie sporządzonych przez nich (stosunkowo nielicznych) testamentów, a także czynności prawnych, przede wszystkim dotyczących alienacji nieruchomości (większość z nich to akty wydania sprzedanych gruntów, wymieniające ceny), ale także ruchomości. Nie pominęliśmy także innych czynności o charakterze zobowiązaniowym (zwłaszcza pożyczek, czasami zabezpieczanych na gruntach pożyczkobiorcy). Niestety knyszyńskie księgi miejskie znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych zachowały się w szczątkowym stanie, a z kilku jednostek

przechowywanych w mińskim Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi nie mogliśmy skorzystać. Poza aktami miejskimi zapoznaliśmy się z aktami skarbowymi i lustracjami zawartymi w Archiwum Skarbu Koronnego i dziale XIII Metryki Koronnej (to zespoły Archiwum Głównego Akt Dawnych). Z zasobu tego archiwum poddano kwerendzie także Archiwum Zamoyskich i Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego „Kapijana”. Sięgnęliśmy także do Zbioru Zygmunta Glogera, wchodzącego w skład zasobu oddziału I Archiwum Narodowego w Krakowie, który obejmuje fragment spuścizny Zamoyskich oraz fragment wypisów i materiałów Kapicy Milewskiego.

Wykaz wykorzystanych źródeł, tak rękopiśmiennych, jak i wydanych drukiem, a także opracowań znajduje się w bibliografii zamieszczonej na końcu pracy.

* * *

Powstanie niniejszego studium nie byłoby możliwe bez pomocy wielu osób. Autor bardzo dziękuje Profesor Urszuli Augustyniak, pod której naukową opieką praca ta powstała, a także Profesorowi Andrzejowi Karpińskiemu za szereg cennych uwag. Wiele cennych inspiracji przyniosły dyskusje na seminariach Państwa Profesorów, na których autor mógł przedstawiać założenia i metody badań. Wyrazy wdzięczności za rozmowy, sugestie, wypowiedziane źródła i lektury zechcą przyjąć P.T. Państwo Anna Rosner, Marek Andrzej Janicki, Adam Moniuszko, Piotr Pomianowski, Roman Sobotka, Jan Jerzy Sowa, Andrzej i Kleofas Zakrzewscy. Autor składa podziękowania również wszystkim pracownikom archiwów i bibliotek, bez których pomocy niniejsze opracowanie nie mogłoby powstać, a zwłaszcza Dyrektorom: Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku Księdzu Doktorowi Adamowi Szotowi i Archiwum Diecezjalnego w Łomży Księdzu Doktorowi Jerzemu Niestępskiemu. Za stworzenie doskonałych warunków do pracy, cierpliwe znoszenie wszystkich konsekwencji pracy naukowej i pomoc w każdym czasie autor dziękuje Tacie i Bratu, Mieczysławowi i Roderykowi, a zwłaszcza śp. Mamie Jadwidze.

Rozdział I

Dzieje dziesięciny w Polsce w średniowieczu i nowożytności¹

Choć zagadnienie początków dziesięciny w Polsce i dalszego jej rozwoju w średniowieczu i czasach nowożytnych nie stanowi zasadniczo tematu niniejszej pracy, uznaliśmy jednak za niezbędne jego poruszenie dla ukazania znaczenia tej instytucji i jej genezy, w tym jej spornego charakteru, w dłuższej perspektywie czasowej. Wiąże się z tym także rozwój regulacji prawnych, przede wszystkim z zakresu prawa kanonicznego, ale także państwowego, na czele z konstytucjami sejmowymi. Również wielowiekowe spory pomiędzy duchowieństwem a szlachtą zostaną przez nas scharakteryzowane w sposób możliwie ogólny, jako zjawisko zasadniczo niedotykające miast, którego z drugiej strony nie można zupełnie odseparowywać od wydarzeń toczących się w miastach królewskich. Generalnie bowiem składały się one na szersze zjawisko sporów o dziesięciny pomiędzy duchowieństwem a świeckimi (niezależnie od ich przynależności stanowej) jako całością. Poniższe rozważania przygotowano w oparciu o prawodawstwo Kościoła powszechnego i polskiego², bazując na dotychczasowej (niestety, jak wspomniano we wstępie, częściowo anachronicznej) literaturze przedmiotu, pozosta-

1 Praca naukowa w zakresie rozdziału pierwszego finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2012–2014 jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamentowy Grant”.

2 O znaczeniu uchwał synodów prowincjonalnych i diecezjalnych dla recepcji prawa powszechnego, przy dążeniu do zachowania zwyczajów partykularnych zob. ks. J. Gręźlikowski, *Przechowywanie i kult Eucharystii w ustawodawstwie synodalnym Polski przedrozbiorowej*, „Prawo Kanoniczne”, r. 55, 2012, nr 1, s. 153–155.

wiając kontynuację badań nad średniowieczną dziesięciną w Polsce specjalistom mediewistom. Również geneza i tło nowożytnych konfliktów pomiędzy szlachtą i duchownymi oraz znaczenie Reformacji jako czynnika kształtującego postawy tej pierwszej stanowi interesujące zagadnienie badawcze wymagające pogłębionych studiów. Dlatego w niniejszym rozdziale ograniczamy się do przedstawienia w niezbędnym zakresie regulacji prawa kanonicznego (tak powszechnego, jak też polskiej prowincji kościelnej i diecezji wileńskiej), „pospolitego”³ (na czele z konstytucjami sejmowymi) i miejskiego (z uwzględnieniem „Zwierciadła Saskiego” i „Weichbildu”⁴).

Początki instytucji dziesięciny w świecie chrześcijańskim sięgają czasów starożytności, aczkolwiek nie od razu była ona obowiązkowym świadczeniem wiernych; obowiązkowa stała się w VI wieku⁵, zaś kary świeckie wobec opornych wprowadzało ustawodawstwo karolińskie z końca VIII stulecia. Ukształtowane tak świadczenie uiszczano na rzecz kościoła parafialnego⁶, a dzielone było ono przez biskupa na cztery części: jedną dla siebie, drugą dla duchownych kościoła parafialnego, trzecią dla ubogich i czwartą na cele „fabryki” (czyli majątku, z którego utrzymywany i konserwowany był gmach i wyposażenie świątyni) tegoż kościoła⁷.

-
- 3 Pod tym pojęciem rozumiemy polskie prawo powszechne, czyli prawo ziemskie.
 - 4 Wykorzystane zostaną przez nas przede wszystkim szesnastowieczne prace prawników-praktyków: Bartłomieja Groickiego i Pawła Szczerbica.
 - 5 Aczkolwiek pierwsze regulacje synodalne pochodzą już z IV stulecia – zob. ks. K. Burczak, *Sacrilegium w „Dekrecie” Gracjana*, Lublin 2010, s. 101.
 - 6 Według św. Rajmunda dziesięciny odróżniały się przeznaczeniem od ofiar mszalnych czyli obłacji – pierwsze przypadają duchowieństwu na jego utrzymanie albo rozdanie innym, podczas gdy obłacje ofiarowane są dla kultu Bożego – zob. ks. J. Łuczak, *Ofiary mszalne w ustawodawstwie kanonicznym do Soboru Trydenckiego*, Warszawskie Studia Teologiczne, t. 19, Warszawa 1939, s. 35.
 - 7 A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii dziesięcin kościelnych w Polsce, szczególnie pod względem tak zwanej dziesięciny snopowej i dziesięciny oddawanej w gonitwę*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1863, s. 3–4. „Fabryce” poświęcona została praca: K. R. Prokop, *Fabrica ecclesiae. Budowa i utrzymanie katolickich miejsc kultu w diecezji krakowskiej w czasach nowożytnych*, Warszawa-Kraków 2011. Autor przywołuje w niej różne definicje i próby objaśnienia tego terminu, słusznie podając jako oddającą istotę definicję z *Encyklopedii katolickiej*, która stanowi, iż „fabryka” to dawna nazwa kościoła (budynku) jako osoby prawnej, a w źródłach do końca XVIII wieku gmach kościelny, jego majątek, a przede wszystkim całokształt procesów, osób, surowców i sprzętów związanych z budową, remontem czy przebudową tego gmachu – zob. K. R. Prokop, *Fabrica ecclesiae...*, s. 13–17.

Zdaniem Władysława Abrahama, dziesięciny pojawiły się w Polsce prawdopodobnie po ustanowieniu organizacji kościelnej po roku 1000. Wspomina o nich bulla Innocentego II z 7 lipca 1136 roku, zwana bullą gnieźnieńską, jako o nadanych przez panującego uprawnieniach na rzecz Kościoła, o różnej wartości i charakterze, ale ze swych własnych dochodów⁸. Wydaje się, że wówczas jedynie władca opatrywał w ten sposób duchowieństwo, a dopiero w XII wieku dziesięcina stała się obowiązkiem ogólnym, dotyczącym całej ludności – tak stanowi na przykład przywilej protekcyjny papieża Eugeniusza III dla biskupstwa wrocławskiego z 4 kwietnia 1148 roku⁹. Istnieje jednak jeszcze dawniejsze świadectwo o dziesięcinach w postaci dokumentu biskupa krakowskiego Maura z 25–31 sierpnia 1110–1117 roku, którym nadał on kościołowi św. Marcina w Pacanowie dziesięcinę z siedmiu wsi i jednego żrebia (należące uprzednio – wedle Jana Długosza – do stołu biskupiego)¹⁰. Kanon

- 8 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t. 4, 1891, s. 154–155. Tekst bulli opublikowano np. w: *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, opr. W. Taszycki, Biblioteka Narodowa, seria 1, nr 104, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 8–27. Dziesięciny określone są w niej jako np.: „*De Gnezden, de Ostrów, de Łekno, de Nakło usque ad fluvium Plitwica, de Łęda, de Kalisz, de Czesram, de Ruda plenarias decimationes, annonae, mellis et ferri, tabernarum, placitorum, pellicularum mardurinarum et vulpinarum, porcorum, thelonei tam in ipsa civitate, quam per omnes transitus civitatis vel castellis nominatis adiacentes*” (s. 10–11, wiersze 48–61); „*Item z Milicza castello, quod est de Vratizlavensi episcopatu, plenarie decimationes per totum ex hac parte Baryczy. Item de castellis Siradz, Spycimirz, Małogoszcz, Rozprza, Łęczycza, Wojborz, Żarnów, Skrzyn plenarias decimationes annone, mellis, ferri, pellicularum vulpinarum et mardurinarum, de placito, de tabernis, de foris, de theloneo tam in ipsis castellis, quam in locis eis adiacentibus per omnes transitus. De theloneo etiam decimam ebdomadam per omnes, quod quot sunt de Chrzastów usque in Vislam iuxta fluvium Pielca*” (s. 18–19, wiersze 230–250). Cytując fragmenty bulli, wprowadziliśmy dla uzyskania większej przejrzystości tekstu w miejsce wyrazów staropolskich w zapisie oryginału ich formy transkrybowane ustalone w ww. wydawnictwie przez Z. Kozłowską-Budkową we właściwym dla tekstu łacińskiego przypadku, odmienne postąpiliśmy tylko w stosunku do rzeki Wisły i miasta Gniezna – w pierwszym przypadku z uwagi na różnicę przypadków pomiędzy łaciną (biernik) a polszczyzną (dopełniacz), w drugim zaś z uwagi na użycie przez Z. Kozłowską-Budkową formy dopełniacza „z Gniezdna”, której nie chcieliśmy przekształcać w mianownikowe „Gniezdno” wobec występującego w oryginale *Gnezden*.
- 9 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 156–158. Dokument ogłoszony w: *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 2, p. 1, ed. L. Ryszczewski et A. Muczkowski, Varsaviae 1848, nr 1, p. 1–4; wymienia min. następujące: *Decimam partem de moneta et de iudiciis totius episcopatus* (p. 3).
- 10 Zob. W. Semkowicz, *Przyczynki dyplomatyczne z wieków średnich*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 2,

6 synodu w Kamieniu z 1217 roku z czasów arcybiskupa Henryka Kietlicza (są to najstarsze znane nam polskie statuty synodalne) przypomina postanowienia wcześniejszych synodów, które ustanowiły klątwę *ipso facto* m.in. na *impeditores decimarum*, a także stanowi, że tacy patroni kościołów mają tracić dziesięciny nadane sobie przez biskupów, co jasno wskazuje, że zaliczano je do majątku prywatnego osób świeckich, a nie do dóbr kościelnych¹¹.

Wydaje się zatem, że następował stopniowy rozwój dziesięciny, począwszy od dóbr nadanych Kościołowi; ponadto władcy bardziej odpowiadało opatrywanie Kościoła bezpośrednio przez poddanych¹². Świadczenie to obejmowało przychody z ziemi, do początku wieku XIII ograniczone do snopów zbożowych (*decima manipularis*)¹³. Wolna od opłacania dziesięcin była ludność służebna i rycerstwo, które zresztą często je zagarniało i nimi rozporządzało, argumentując, że fundacja kościoła parafialnego stanowi własność fundatora, zatem dziesięcina również do niego należy, ale ma być przeznaczona na utrzymanie świątyni¹⁴. Ten stan utrzymywał się do drugiej połowy XII wieku, kiedy to dawne uprawnienia fundatorów przekształciły się w prawo patronatu pod

Lwów 1912, s. 5–6: *Ego Maurus Cracoviensis episcopus, licet indignus, confero Deo et beato Martino, in dedicacione eius ecclesiae, decimam de villa, in qua eius ecclesia sita est et de Zabche et de Isgorsko et de Negoslauicha et de Gurovo et de Goracovo et de Schegolino et in Quassovo sortem Mangoldi. Semianus autem patronus confert tabernam de eadem villa, decimum piscem, decimum vitulum, decimum agnellum, decimum porcellum, decimum caseum. Qui hoc immutaverit, anathema sit.* Na temat dokumentu zob. także Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1, *Do końca wieku XII*, Kraków 2006, nr 21, s. 77.

- 11 *Statuty synodalne Henryka Kietlicza*, opr. A. Vetulani i Z. Kozłowska-Budkowa, *Studia i materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, nr 7, Kraków 1938, s. 36, tekst kanonu na s. 12: *Innovamus etiam excommunicationem latam in Uogbor, et in Uitouh, et in Chelou, in omnes occupatores prediorum ecclesie, detentores familie ecclesie et impeditores decimarum, ut videlicet ipso facto anathema incurant ita, ut, si patroni sunt ecclesie, quantum patroni sunt, decimis ab episcopis concessis sibi ipso facto se noverint esse privatos, et nisi resipuerint, ecclesie eorum sint ipso facto suspense, et sacerdotes, qui neglexerint exsequi hoc mandatum, non solum in illis ecclesiis, sed ad alias transeuntes, sint suspensi.*
- 12 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 158–160.
- 13 Tamże, s. 158–160. Zobacz także początek ustępu poświęconego dziesięcinom w czasie rozbitcia dzielnicowego w tomie 1 *Historii państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, Warszawa 1965, s. 237–238.
- 14 O trwałości tych poglądów w całym XIII stuleciu zob. A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 11–14.

wpływem reformy gregoriańskiej¹⁵. Ponadto strona świecka uznawała, że obowiązek uiszczania dziesięciny z nowozakładanych osad powstaje wyłącznie w wyniku wydania stosownego przywileju dla instytucji kościelnej¹⁶. Zdaniem Władysława Abrahama, spory zaczęły się pojawiać wraz z uwalnianiem mieszkańców osad lokowanych na prawie niemieckim od interesującego nas świadczenia¹⁷.

W tej sytuacji dochody Kościoła zaczęły maleć. Mając oparcie w rozwijającym się intensywnie w tym czasie prawie kanonicznym (konstytucje Soborów Laterańskich) oraz przy poparciu Stolicy Apostolskiej¹⁸, kler podjął w tej sytuacji próbę wprowadzenia zasady obligatoryjności dziesięciny i wydarcia jej z rąk świeckich. Realizację tych zamiarów ułatwiało wydatnie ukształtowanie już prawa patronatu i ustalenie przez prawo kanoniczne konsekwentnie podnoszonej w kolejnych wiekach zasady, zgodnie z którą dziesięcina stanowi prawo należne tylko Kościołowi, nadane przez samego Boga¹⁹. Danina ta, składana przez Żydów kapłanom Starego Przymierza, stanowiła wyraz uznania powszechnego Bo-

15 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 161–168; B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej czasów nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003, s. 5–6. Trzeba tu zaznaczyć, że pojęcie to definiowane było i bywa zgodnie z literą prawa bądź rozumieniem potocznym. Według prawa kanonicznego prawo to oznacza rodzaj zwierzchności osób albo instytucji wobec beneficjów, nad którym rozciągała się jurysdykcja odpowiedniej władzy duchownej. W znaczeniu potocznym (obecnym także w dokumentach kościelnych) utożsamiano je bardzo często z prawem prezenty (czyli przedstawiania kandydata na wakujące beneficjum), dotyczącym jednak już nie tylko beneficjów, ale do innych instytucji kościelnych, które nie miały charakteru właściwego beneficjum (przykładowo obsadzone przez prowizję wikariaty czy mansjonarie); co więcej, nie rozróżniano w tym przypadku podziału beneficjów na patronackie, elekcyjne i wolne, odnosząc prawo patronatu do wszystkich stanowisk kościelnych. Zob. B. Szady, *Prawo patronatu...*, rozdział 1, s. 15–34, a zwłaszcza s. 15–21, 26–30 – tam szczegółowa i dokładna analiza tych zagadnień.

16 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 161–168.

17 Tamże, s. 161–168.

18 Ustawodawstwo synodalne polskie, szczególnie powstające się od 1233 roku nie mogło rozwijać się wbrew prawu powszechnemu o dziesięcinach, ustalonemu już w Dekretach Grzegorza IX, służyło zaś jego realizacji – zob. ks. M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej. I. Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza W.*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, red. P. Dąbkowski, t. 8, z. 1, Lwów 1929, s. 10.

19 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 168–176; A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 4–7. T. Czacki podaje, że św. Tomasz z Akwinu przyjmował pogląd, głoszący, że dziesięciny nie pochodzą z prawa boskiego, nie informując jednak, gdzie dokładnie został on wyrażony – zob. T. Czacki, *Dysertacja o dziesięcinach w powszechności, a szczególnie w Polsce i Litwie i o koniecznej*

skiego panowania nad światem, a w związku z zastąpieniem kapłaństwa i ofiar Starego Zakonu przez ofiarę Chrystusa i kapłanów Kościoła, stała się obowiązkiem katolików. Nie podejmujemy się tu analizy argumentacji teologicznej stosowanej przez strony opisywanych sporów. Trzeba jednak zauważyć, że nie chodziło tu już o proste świadczenie, przeznaczone na utrzymanie materialne duchowieństwa. Nowo sformułowana podstawa teologiczna nadała dziesięcinie znaczenie sakralne, oderwała ją od przyziemnej podstawy ekonomiczno-bytowej. Omówimy natomiast te regulacje prawa kanonicznego, które miały charakter generalny i odnosiły się do dziesięcin w ogólności, składanych z wszelkich gruntów i wszystkich wierzących, niezależnie od stanu. Należy nadmienić, że znaczenie tych praw jest istotne również z tego względu, że to one zdefiniowały konstrukcję prawną dziesięciny, która w późniejszych wiekach w swych zasadniczych założeniach nie podlegała modyfikacjom.

Ustawodawstwo powszechne Kościoła stwierdzało, że dziesięciny mogą być oddawane ze wszystkiego. Dzieleno je na gruntowe i osobowe (te drugie z pracy, czynszów itp. dotyczyły konkretnych jednostek), a pierwsze – na większe (ze zboża, wina, oliwy, zwierząt) i mniejsze (z owoców, warzyw, mniejszych pożytków zwierzęcych). Drugim ważniejszym w polskich realiach podziałem był podział tych świadczeń na dawne i z nowizn (czyli świeżo wykarczowanych gruntów ornych i pastwisk)²⁰. Spośród praw zawartych przez Gracjana w jego *Dekrecie*²¹ na powinność oddawania dziesięcin wskazują kanony 65 i 66, wzięte z pism świętych Hieronima i Augustyna²².

Zwołany przez papieża Grzegorza VII w 1078 roku synod laterański zabronił świeckim posiadania dziesięcin należnych duchowieństwu, zaś zatrzymujących je pouczył, że popełniają świętokradztwo i narażają się na wieczne potępienie, dodając o obowiązku dziesięcinnym, że wynika on ze słów proroka Malachiasza: *Inferte omnem decimationem in hor-*

potrzebie utworzenia zamiany snopowej dziesięciny na osep zbożowy, Warszawa, wydanie trzecie rozszerzone, 1802, s. 13.

20 M. Wyszyński, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 40–56.

21 Dzieło Gracjana a także przepisy karne dotyczące zaboru mienia kościelnego w nim zawarte szczegółowo omawia K. Burczak – zob. tegoż *Sacrilegium...*, s. 17–24 (o zbiorze Gracjana), rozdział III, a zwłaszcza s. 120–129, 132–134, 137–144 oraz 156–158 (najważniejsze przestępstwa przeciwko majątkowi i prawom Kościoła).

22 Kanony te zawarte są w *questio 1, causae 16, secundae partis* dzieła Gracjana – *Decretum magistri Gratiani*, editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richterii curas [...] instruxit Aemilius Friedberg, Lipsiae 1879.

*reum meum, ut sit cibus in domo mea*²³. Sobór Laterański I w roku 1123 stwierdził, że plebani powinni być ustanawiani przez biskupów i jedynie przed nimi są odpowiedzialni, nie wolno im także przyjmować dziesięciny i kościołów od świeckich bez zgody biskupa²⁴. Następnym z soborów laterańskich, w 1139 roku, zakazał świeckim wchodzić w posiadanie dziesięcin przeznaczonych na cele kościelne – określając niewydanie kościołowi świadczeń otrzymanych od biskupa czy władcy jako grzech świętokradztwa²⁵.

Sobór Laterański III w 1179 roku, zachowując postanowienia z 1123 i 1139 roku, dodał zakaz przekazywania przez świeckich innym świeckim zatrzymanych przez siebie dziesięcin *cum animarum suam periculo*, pod karą pozbawienia chrześcijańskiego pogrzebu dla przyjmującego takie świadczenie²⁶.

Wiele konstytucji dotyczących różnych aspektów dziesięcin ogłosił wreszcie Sobór Laterański IV w 1215 roku²⁷ – z uwagi na ich szczegółowy charakter nie będziemy ich tutaj omawiać, w zamian wskazując na

23 Jest to kanon 1, *questio 7, causae 16, partis secundae* Zbioru Gracjana, korzystano z wydania wymienionego w poprzednim przypisie. O tym przepisie zob. K. Burczak, *Sacrilegium...*, s. 100–102 oraz 336 (tu błędnie określony jako kanon 38, *questio 2, causae 12*). Wymieniamy tutaj jedynie przykładowe normy dotyczące dziesięcin, znajdujące się w tym pomniku prawa kanonicznego, są one bowiem liczne, często dotyczą kwestii szczegółowych; godna uwagi czytelnika jest zwłaszcza *causa 16* części drugiej Dekretu. Cytowany przez konstytucję synodu fragment z Księgi Malachiasza w przekładzie ks. Jakuba Wujka brzmi: „Wnoście wszystkie dziesięciny do gumna, a niech będzie żywność w domu moim” (początek wersetu 10 w rozdziale 3; korzystano z: *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, opr. ks. J. Frankowski, Warszawa 1998, s. 1936) i pochodzi z jednego z najważniejszych fragmentów starotestamentowych poświęconych dziesięcinom – Mal 3, 6–12 – do którego odwoływali się polemicy w sporach o dziesięciny (zob. np. pracę ks. Marcina Śmigleckiego SI wydaną anonimowo jako: *O dziesięcinach z Pisma Świętego zebranie krótkie*, Kraków, w Drukarni Łazarzowej, 1604, s. 19, 31–32).

24 *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2, opr. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków 2007, art. 18, s. 130–131.

25 Tamże, art. 10 pkt 1, s. 148–141.

26 Tamże, art. 14, pkt 5, s. 188–189. Kanon ten znajduje się także w *Dekretalach Grzegorza IX*, III, 30, 19 – korzystano z edycji *Decretalium collectiones [...]*, editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richter curas [...] instruxit Aemilius Friedberg, Lipsiae 1881.

27 *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2..., konstytucje 53–56, s. 294–299, 61 pkt 1, s. 302–303 i 67 pkt 2, s. 310–311; a odpowiednio w *Dekretalach Grzegorza IX*: III, 30, 32–34; I, 35, 7; V, 19, 18.

wyrażoną w nich wprost zasadę, że dziesięciny *debentur ex lege divina*²⁸, ponieważ *in signum universalis domini, quasi quodam titulo speciali, sibi Dominus decimam reservaverit*²⁹. Także Sobór w Vienne (lata 1311–1312) wydał kilka konstytucji w sprawie dziesięcin³⁰. Na koniec należy wspomnieć, że liczne dekrety papieży, regulujące kwestie związane z badanym świadczeniem, zawarte są w tytule 30 księgi trzeciej *Dekretałów Grzegorza IX*, jak też tytule 13 księgi trzeciej *Liber Sextus*³¹.

W warunkach polskich do I połowy XIII wieku świadczona była dziesięcina snopowa; wraz z kolonizacją na prawie niemieckim przybyły nowe jej formy – małdratowa (w miarach ziarna zbóż) i pieniężna³². Episkopat bronił tradycyjnej formy, która miała obejmować też nowizny, co budziło sprzeciw³³. Warto tu dodać, że dnia 4 stycznia 1207 roku papież Innocenty III wśród serii bull skierowanych do książąt i biskupów polskich jedną poświęcił sprawie dziesięcin, zakazując książętom uwalniać kogokolwiek od obowiązku dziesięcinnego³⁴.

Pierwszy wielki spór o składanie dziesięcin toczył się między księciem śląskim Henrykiem I Brodatym a biskupem wrocławskim Wawrzyńcem w latach 1207–1227, przede wszystkim wokół kwestii obligato-

28 *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2..., konstytucja 53, s. 296; w *Dekretalach III*, 30, 32.

29 *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2..., konstytucja 54 pkt 2, s. 296; w *Dekretalach III*, 30, 33.

30 *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2..., konstytucje 11 i 12, s. 556–557 oraz 35, s. 608–611; w Klementynach III, 8, 1–2 oraz V, 8, 3 – również w przypadku *Constitutiones Clementinae* korzystamy z ww. edycji lipskiej *Decretalium collectiones* w opracowaniu Friedberga z 1881 roku.

31 Szczegółowa analiza wszystkich przepisów prawa kanonicznego powszechnego, jak też ich wpływu na prawo Kościoła w Polsce nie jest możliwa w ramach niniejszej pracy. Te wybrane normy podajemy dla przedstawienia podstawowych założeń, na których oparte było prawo Kościoła regulujące instytucję dziesięciny, aby wskazać, że zasadniczy problem badawczy niniejszej pracy, czyli dziesięciny z miasta Knyszyna, nie ma charakteru li tylko partykularnego, stanowi zaś drobny okrucz zjawiska o randze ogólnoeuropejskiej.

32 A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 14–16. Dziesięcina małdratowa wynosiła 12 miar zboża (małdrat), po cztery pszenicy, żyta i owsa – zob. *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 1, Warszawa 1965, s. 239.

33 Ks. M. Wysiński, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 40–56; A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 20. Nowszym, ale opartym na dawnych ustaleniach ujęciem sporów o dziesięciny w okresie rozbitcia dzielnicowego jest fragment z *Historii państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 1, Warszawa 1965, s. 239–240,

34 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 168–176. Bulla ogłoszona w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*, t. 1, wyd. przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, Poznań 1877, nr 43, s. 52–53.

ryjności tej daniny. W warunkach polskich wzięło się to zapewne z powodu braku obrotu dziesięcinami w dużej skali; do tego związek między fundacją a dziesięciną nie mógł być rozwiązany, albowiem w Polsce nie funkcjonowały, tak jak na Zachodzie, dziesięciny o korzeniach świeckich³⁵. Konflikt ten zamknęła ugoda z 1227 roku między księciem i biskupem, mocą której nakazano opłacać dziesięcinę wszystkim grupom ludności, ustalono dziesięciny Niemców i Polaków (dla tych pierwszych w niektórych miejscach małdratowe³⁶), a rycerstwo miało je opłacać *iure militari*, co – zdaniem Władysława Abrahama – można interpretować dwójako: albo chodzi tu o poddanie całego rycerstwa obowiązкови dziesięcinnemu i należących do niego wsi uprawianych przez czeladź – z tego punktu widzenia istotne jest, że taki ogólny przywilej dotyka całego majątku rycerstwa – albo dotyczy to tylko włości rycerskich uzyskanych po Soborze Laterańskim (raczej III, czyli po 1179 roku), kiedy w zamian za poddanie się dziesięcinie stan ten otrzymał przywilej dziesięciny swobodnej³⁷. Wydaje się, że przepis był istotnie nowy, ale pod wpływem głoszonych już wcześniej koncepcji gregoriańskich mogły być ustanawiane dziesięciny dobrowolne dla konkretnych świątyń, jako ślubowanie³⁸.

Powyższa ugoda, z uwagi na swą szczególność, musiała zainteresować cały Kościół w Polsce, a nie tylko biskupa wrocławskiego³⁹. Na jej bowiem mocy do uiszczania dziesięciny z przychodów rolnych i kopalnianych, z każdej, także zarosłej roli, także z nowizn, zostali zobowiązani wszyscy poddani książęcy, acz w różnej formie – rycerstwo opłacało dziesięcinę wolną, osadnicy na prawie niemieckim – zbożową w ziarnie (tzw. małdratową), zaś Polacy – w dotychczasowej postaci: w produktach lub pieniądzach⁴⁰. Dziesięcina wolna dla rycerstwa stanowiła przy-

35 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 168–176.

36 A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 16.

37 Tamże.

38 Tamże.

39 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 176.

40 W. A. Maciejowski, *Stan dziesięcin w dyecezyach polskich aż do czasów Kazimierza Wielkiego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 14, 1848, s. 331–333; M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 40–56. Warto także wspomnieć o postanowieniu księcia mazowieckiego i kujawskiego Konrada, wydanym na wiecu około 1228–1232 roku, mocą którego przywrócono zwyczaj składania przez poddanych a także rycerstwo uprawiające cudze dziedzictwo dziesięcin w snopach – zob. *Iura Masoviae Terrestria*, wyd. J. Sawicki, t. 1 (1228–1471), Warszawa 1972, nr 1, s. 1.

wilej dla tego stanu⁴¹, zaangażowanego w obronę państwa, polegający na możliwości wybrania kościoła, któremu świadczenie będzie składane, jak też wyłączeniu natychmiastowej egzekucji wszelkich zaległości (konieczny uprzedni proces przed sądem duchownym)⁴². Ostatecznie Kościołowi udało się obalić przywileje rycerstwa związane z dziesięciną swobodną dopiero w końcu XV wieku, dzięki czemu, inaczej niż na Zachodzie, dziesięcina objęła całe społeczeństwo, z przejściowym ustępstwem na rzecz rycerstwa⁴³. Natomiast dziesięcina „w gonitwę”, składana przez chłopów, przynależała określone mu parafialnemu kościołowi. Jej nazwa pochodzi stąd, że w interesie zobowiązanych było jak najszybsze jej oddanie, bowiem dopiero po dopełnieniu tego obowiązku mogli oni zabrać pozostałą część plonów⁴⁴. Antoni Zygmunt Helcel zakładał, że pojęcie to oznacza dziesięcinę oddawaną wspólnie z mieszkańcami pewnego okręgu, terytorium⁴⁵.

Szczegółowa analiza kolejnych postanowień synodalnych, zmierzających do jak najpełniejszej realizacji na ziemiach polskich norm powszechnego prawa kanonicznego, nie ma znaczenia dla tematu niniejszej pracy – statuty synodów XIII- i XIV-wiecznych dotyczą bowiem szeregu szczegółowych kwestii związanych z praktyką uiszczania dziesięcin, które nie mają dla interesującego nas miasta bezpośredniego znaczenia. Dlatego ograniczymy się do możliwie syntetycznego przedstawienia tych praw. W przypadku Polski (gdzie, jak już wiemy, istniały dwie formy dziesięciny: swobodna i „w gonitwę”) dziesięcina z nowo zakładanych na prawie polskim osad należała się biskupowi⁴⁶, który osobnym aktem odstępował ją powstającym kościołom parafialnym. Jeżeli jednak osadę zakładano na prawie niemieckim, dziesięcina stanowiła świadczenie na rzecz biskupa, gdyż kościół parafialny otrzymywał nadania ziemi (według stanu z początku XIII wieku). Stopniowo ustawodawstwo synodalne

41 O kształtowaniu się tej instytucji i jej trwaniu do XV wieku zob. A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 30–33.

42 W. A. Maciejowski, *Stan dziesięcin...*, s. 333–335.

43 W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej...*, s. 176–180.

44 Ks. I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 43. Taką interpretację przedstawia także J. Czubek, w: tegoż, *Decima in gonitwam*, „Język Polski”, r. 11, 1926, nr 2, s. 54–56; odmiennie W. Taszycki i R. Grodecki, którzy wskazują na wspólnotowy charakter oddawania dziesięciny przez całą zobowiązaną wspólnotę, w: tychże, *Przyczynek do dziejów dziesięciny in gonitwam*, „Język Polski”, r. 17, 1932, nr 2, s. 50–55.

45 A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 50–55, a zwłaszcza s. 53.

46 Tamże, s. 19–20.

wprowadzało w tym porządku zmiany⁴⁷: 1233 rok – w ramach walki z dziesięciną swobodną wprowadzono karę utraty przywileju rycerskiego za jej nieuiszczanie; 1262 rok – zakazano jej rozszerzania na grunty obciążone dziesięciną „w gonitwę”, gdy przechodziły one w ręce szlachty; 1267 rok – legat Gwidon uznaje ją za samowolę świeckich; 1309 rok – generalny zakaz przyjmowania dziesięciny swobodnej bez zgody biskupa; 1326 rok – ograniczenie przywileju dziesięciny swobodnej tylko do najstarszego syna rycerza⁴⁸. Ponadto w 1330 roku wyrokiem arbitrażowym arcybiskup Janisław w sporze między Władysławem Łokietkiem a biskupem krakowskim Janem ograniczył prawo biskupów do dziesięcin z nowo wykarczowanych gruntów – jeżeli te grunty stanowiły przedłużenie dawnych, dziesięcina z pierwszych należała się kościołowi, który był uprawniony do pobierania jej z drugich, a w razie przeniesienia wsi na prawie polskim założonej dziesięcina z nowo wykarczowanych gruntów należy się temu rządcy kościoła, który pobierał ją z dawnych (biskupowi pozostały zaś dziesięciny z nowo zakładanych wsi, nawet w granicach osad już istniejących)⁴⁹.

Panowanie Kazimierza Wielkiego upłynęło pod znakiem nawracających sporów pomiędzy duchowieństwem a rycerstwem wokół kilku zagadnień: zamiany dziesięcin snopowych na pieniężne, możliwości wykupu dziesięciny przez uprawnionego do jej złożenia czy kwestii związanych z terminem wytykania dziesięciny na polu przez służbę kościelną. Problemy te rozstrzygano w drodze kompromisów pomiędzy duchowieństwem i szlachtą określonych dzielnic – najważniejszymi z nich były ugoda małopolska z 1359 roku (znana powszechnie z literaturze jako statut lub ordynacja Bodzanty, od imienia ówczesnego biskupa krakowskiego)⁵⁰, ugoda wielkopolska z 1360 roku⁵¹, a także dekret

47 Ks. M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 82–107.

48 *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. A. Z. Helcel, t. 1, Warszawa 1856, s. 403.

49 Tamże, s. 405–406. Zob. także A. Z. Helcel, *Badania w przedmiocie historii...*, s. 20–21.

50 Ogłoszona drukiem przez J. W. Bandtkiego w: *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, Varsaviae 1831, s. 163–169; weszła ona do Zводу Łaskiego, a następnie do tomu 1 *Volumina Legum* (w wydaniu petersburskim z 1859 roku zawarta jest na s. 44–47).

51 Ogłoszona w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski, wydanym przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie*, t. 3, Poznań 1879, jako nr 1416 (Poznań, 4 marca 1360 roku, dokument wydany przez króla Kazimierza Wielkiego z arcybiskupem gnieźnieńskim Jarosławem, dotyczył terytorium Wielkopolski, ziem sieradzkiej i łączyskiej).

arbitrażowy arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii ze Skotnik z 1361 roku⁵², wydany w sporze pomiędzy królem Kazimierzem i biskupem krakowskim. Nie jest naszym celem szczegółowe charakteryzowanie postanowień zawartych w tych dokumentach. Warto jednak podkreślić, że na ich podstawie doszło do wprowadzenia dziesięciny pieniężnej w przypadku m.in. dóbr sołtysich i dóbr na prawym brzegu Wisły. Powyższe rozwiązania pozostawały w formalnej zgodzie z postanowieniami synodu 1262 roku – ostatecznie zatem Kościół musiał zrezygnować z dążeń w kierunku uznania za dominującą dziesięciny snopowej⁵³. W czasach ostatnich Piastów nastąpiło starcie norm prawa kanonicznego i wymogów rozwijającego się życia gospodarczego. To ostatnie wymusiło wprowadzenie kompromisowych regulacji w czasach panowania Kazimierza Wielkiego. Dzięki zasługom obydwu arcybiskupów gnieźnieńskich, Janisława i Jarosława, udało się jednak tego dokonać bez gwałtów na przepisach prawa kanonicznego, w sposób wyrozumiały i wzajemnie życzliwy⁵⁴.

Czternastowieczne układy nie zamknęły jednak sporów, które wybuchały nadal. Ponadto zainteresowanie ich rozwiązaniem (a przynajmniej inicjatywę w tym kierunku), poprzez wymuszenie na szlachcie respektowania obowiązujących norm na drodze wprowadzania sankcji karnych, zaczynają wykazywać Jagiellonowie. Na podstawie statutów Władysława Jagiełły z 1433 roku i Kazimierza Jagiellończyka z 1458 roku osoba jakiegokolwiek stanu i kondycji, która odważyła się *decimas quas sibi Deus in signum universalis dominii pro alimentio servientium reddi censuit*, jak też inne dobra i prawa Kościoła pod jakimkolwiek pretekstem zająć i zagarnąć, jeżeli nie dokona ich zwrotu i stosownej restytucji, powinna podlegać cenzurom kościelnym. Jeżeli zaś winny trwał przez rok w tej karze, jego majątek miał być przez starostów konfiskowany i zatrzymywany aż do naprawy krzywd⁵⁵. Ponadto Kazimierz Jagiellończyk rozwijając postanowienia edyktu swego ojca zagroził opieszałym w tych działaniach starostom orzeczeniem ekskomuniki i cenzur

52 Ogłoszony drukiem w *Starodawnych prawa polskiego pomnikach...*, s. 412–414, wcześniej w *Jus Polonicum...*, s. 170–173, a także w tomie 1 *Volumina Legum*, s. 42–44 wydania petersburskiego.

53 Ks. M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 40–56.

54 Tamże, s. 138–141.

55 Zob. ks. W. Rymarz, *Kompetencja sądów kościelnych w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1970, s. 250–252.

kościelnych⁵⁶. Inny statut Władysława Jagiełły z 1433 roku zakazywał zaś wyruszającym na wyprawę wojenną stawać w zabudowaniach należących do duchowieństwa, klasztorów i osób świeckich, a także czynić gwałtów w tych majątkach, stanowiąc potwierdzenie wcześniejszych rozporządzeń Kazimierza Wielkiego, nakładając na przekraczających je karę „siedmnaście” czyli czternastu grzywien, z obowiązkiem rekompensaty wyrządzonych szkód⁵⁷. W 1457 roku Kazimierz Jagiellończyk nowym statutem poddał starostów, którzy w tych przypadkach opieszale egzekwowali sprawiedliwość wobec winnych, sędziom duchownym, którzy mogli użyć cenzur kościelnych⁵⁸.

XV wiek nie był wolny od znanych nam już metod podejmowanych w celu rozwiązania problemów dziesięcinnych, wyraźnie koncentrujących się przede wszystkim wokół idei zamiany dziesięcin snopowych, jak wiemy – wyjątkowo niedogodnych dla szlachty, na opłaty pieniężne⁵⁹. Synod prowincjonalny z 1435 roku dotyczył wyłącznie dziesięciny swobodnej i charakteru tegoż świadczenia z nowizn, podtrzymując obowiązujące reguły w tych materiach⁶⁰. W tymże roku, w kilka tygodni po synodzie, w sierpniu 1435 roku szlachta wielkopolska na zjeździe w Piotrkowie powoływała się na rzekomy przywilej arcybiskupa Jarosława, mocą którego z wszystkich nowizn wykarczowanych po jego wydaniu opłacana być miała tylko dziesięcina pieniężna, domagając się bezwarunkowej akceptacji przez duchownych ich żądań, pod groźbą nieoddawania dziesięcin w ogóle. W odpowiedzi na to duchowieństwo przedstawiło odmienną praktykę Kościoła w Wielkopolsce i ugodę małopolską z 1359 roku (na synodzie z tegoż roku uznano zresztą ów przywilej Jarosława za nieobowiązujący, jako na nim wymuszony⁶¹), zapowiadając użycie klątwy za każde zatrzymanie dziesięciny⁶². Z tymi sporami wiąże się ponadto uгода dotycząca Małopolski z 1440 roku, znana

56 Ks. J. N. Opieliński, *O cenzurach kościelnych z uwzględnieniem najświeższych dekretów Stolicy Świętej*, Poznań 1894, s. 251–258. Dokumenty w: *Volumina Legum*, opr. J. Ohryzko, t. 1, Petersburg 1859, s. 88–90.

57 Tamże, s. 50–51

58 Tamże, s. 87–88.

59 Syntetyczne ujęcie wydarzeń z II połowy XIV oraz I połowy XV wieku zawiera *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 1, Warszawa 1965, s. 428–429. Zob. także ks. W. Rymarz, *Kompetencja sądów kościelnych...*, s. 253–261.

60 Ks. I. Subera, *Synody prowincjonalne...*, s. 74–75.

61 Tamże, s. 75.

62 Tamże, s. 75.